

Kozaczyzna wobec prawosławia w dobie hetmaństwa Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego — u źródeł kształtowania się kozackiej świadomości narodowej

Słowa kluczowe: Ukraina, Kozacy, Sahajdaczny, Kościół prawosławny, patriarcha, biskup

Keywords: Ukraine, the Cossacks, Sahaidachny, the Orthodox Church, patriarch, bishop

Kozaczyzna zaporoska była — jak słusznie zauważył wybitny jej znawca Zbigniew Wójcik — jedną z najciekawszych organizacji, jaką kiedykolwiek wytworzyło społeczeństwo ludzkie¹. Jej pojawienie się na arenie dziejów okazało się jednym z tych wydarzeń, które w sposób istotny wpłynęły na losy Rzeczypospolitej. Wiek XVII oraz poprzedzająca go druga połowa XVI stulecia przyniosły w historii Kozaczyzny wydarzenia, które gruntownie zmieniły jej dotychczasowy wizerunek. W okresie tym zmieniały się nie tylko jej hasła i cele, lecz także skład społeczny i narodowościowy. Istotnym elementem tego nowego oblicza było również zaangażowanie się Zaporozców w walkę o przywrócenie Cerkwi prawosławnej należnych jej praw, co spowodowało, że zaczęli oni stopniowo wyrastać na obrońców religijnych interesów społeczności ruskiej (ukraińskiej).

W ocenie piszącego te słowa zasadniczym zadaniem pojawiającym się w toku badań nad zaangażowaniem Kozaków w działalność religijną w pierwszej połowie XVII w. jest z jednej strony ustalenie stosunku społeczności kozackiej do spraw wiary, z drugiej zaś określenie stopnia jego wpływu na decyzję o podjęciu przez nich działań na rzecz obrony wyznania prawosławnego. Ważne jest także zidentyfikowanie czynników, które w istotny sposób zadecydowały o wzroście świadomości religijnej Zaporozców. Wydaje się bowiem, że pogląd zakładający, że gorliwość religijna Kozaków wynikała z ich nieustannej walki z „wrogami św. Krzyża”, którą prowadzili ze względu na swoje pograniczne położenie, jest naiwny, a co najważniejsze — niepotwierdzony jakimikolwiek świadectwami². Obiektywne ustalenie roli religii w życiu i działalności Zaporozców pozwoliłoby nie tylko wprowadzić nową jakość do rozważań nad motywacją stojącą za opowiedzeniem się przez nich

¹ WÓJCIK 1961, s. 7.

² Vide: ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 389–390; PLOKHY 2001, s. 100–103.

po stronie walczących ze spuścizną unii brzeskiej, lecz także zakończyć toczący się wśród historyków, pełen kontrowersji spór o datę wejścia Kozaczyzny na arenę walki o swobody dla Kościoła prawosławnego³.

Określenie wpływu religii na aktywność Kozaczyzny jest również ważne z punktu widzenia czynników wpływających na proces kształtowania się świadomości narodowej mieszkańców Sycy. Jak bowiem pisał przed laty Waław Lipiński, cechą ówczesnej świadomości narodu ruskiego „było wyznanie, była: religia grecka posłuszeństwa wschodniego — wschodni niezjednoczony obrządek, a walka o ten obrządek i obrona jego były ówczesnego poczucia indywidualności i odrębności narodowej wyrazem”⁴. Należy w tym miejscu zauważyć, że naszą wiedzę o świadomości narodowej Kozaczyzny znacząco wzbogaciły badania Teresy Chynczewskiej-Hennel, dotyczące tego problemu w okresie od schyłku XVI do połowy XVII w. Potwierdziły one, że jednym z ważnych elementów kształtujących ową świadomość był jej związek z prawosławiem⁵. Na istotną rolę, którą we wspomnianym wyżej procesie odegrały religijność Kozaków oraz podjęta przez nich walka po stronie prawosławia, zwracali także uwagę tak znamienici badacze, jak Frank Sysyn⁶, Zenon Kohut⁷, Serhij Płochij (Płokhy)⁸, Witalij Szczerbak⁹ czy Petro Sas¹⁰.

Trzeba odnotować, że Kozaczyzna w kontekście religijności pojawia się już w pierwszej połowie ostatniego dziesięciolecia XVI w., na co wskazuje chociażby

---

³ Według Mychajły Hruszewskiego tym momentem jest rok 1610 (ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 399); Władysław Tomkiewicz, Kazimierz Chodynicki i Zbigniew Wójcik opowiadają się za rokiem 1620 (TOMKIEWICZ 1939, s. 36; CHODYNICKI 1934, s. 419–420; WÓJCIK 1961, s. 79 n). Według Teresy Chynczewskiej-Hennel zaangażowanie się Kozaczyzny w sprawy prawosławia wiąże się z okresem bezpośrednio poprzedzającym akcję Teofana (CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985, s. 88); Sergij Lepjawkó i Serhij Płochij zwracają uwagę na interwencję Kozaków w sprawy religijne w dobie powstania pod wodzą Semena (Semerija) Nalewajki (ЛЕП’ЯВКО 1996, c. 184; PŁOKHY 2001, s. 104–107); Petro Sas dowodzi, że już na początku XVII w. przywódcy kozaccy uzasadniali swoje działania na rzecz prawosławia przywiązaniem do Cerkwi, a także namawiali swych podwładnych do wspierania duchowieństwa prawosławnego na wszystkie możliwe sposoby (CAC 2010a, c. 253).

⁴ LIPIŃSKI 1912, s. 132.

⁵ CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985, s. 163–164; CHYNCZEWSKA-HENNEL 2002–2003, s. 97–152; CHYNCZEWSKA-HENNEL 2019, s. 29–47; DROZDOWSKI 2008a, s. 176–177.

⁶ SYSYN 1980, s. 58–82 (wersja polska artykułu: SYSYN 1982, s. 67–92); SYSYN 1986a, s. 393–422 (w tym specjalnym wydaniu „Harvard Ukrainian Studies” warto zapoznać się również z artykułami: PRITSAK 1986, s. 279–300; GOLDBLATT 1986, s. 336–354); SYSYN 1986b, s. 285–310; SYSYN 2012, s. 358–370.

⁷ KOHUT 1986, s. 559–576.

⁸ PŁOCHIJ 2000, s. 152–172; PŁOKHY 2001, s. 145–175.

⁹ ЩЕРБАК 2000a, c. 50–55; ЩЕРБАК 2000b, c. 194–246.

¹⁰ CAC 2010a, c. 268–270.

treść listów papieża Klemensa VIII¹¹, które za pośrednictwem jego wysłannika Alessandro Komulovića dotarły do przywódcy Kozaków w 1594 r.¹² Znany jest także epizod związany ze zniszczeniem majątku władcy Terleckiego w dobie powstania pod wodzą Nalewajki¹³. Nieporozumieniem jest jednak dopatrywanie się w tych kontaktach, jak również w działalności Kozaków w tym okresie samodzielnej akcji wynikającej z ich pobożności. Dlatego też, zdaniem piszącego te słowa, wspomniany spór powinien dotyczyć nie tyle ustalenia daty związania się Kozaków z prawosławiem, ile momentu, od którego związek ten był wynikiem ich suwerennej decyzji, będącej wyrazem wzrostu świadomości religijnej.

Należy podkreślić, że analizując kontakty Kozaczyzny z prawosławiem po zawarciu unii brzeskiej, która w zasadniczy sposób przyczyniła się do jej wkroczenia na arenę walk religijnych, możemy wydzielić dwa okresy różniące się między sobą przede wszystkim stopniem zaangażowania Kozaków w sprawy wiary. Nie bez znaczenia jest ustalenie sprawców tej aktywności. Inspiratorem pierwszych wystąpień Kozaczyzny na rzecz Kościoła wschodniego było głównie duchowieństwo prawosławne, przeciwne ustaleniom zawartym w Brześciu¹⁴. Dopiero w późniejszym czasie inicjatywa pojawiła się również po stronie samych Zaporozców. Ustalenie przybliżonej cezury początkowej pierwszego ze wspomnianych etapów pociąga za sobą wiele trudności wynikających z niedostatku poświadczeń tych kontaktów w dostępnych nam źródłach. Wydaje się jednak, że momentem tym jest koniec XVI w., na ten bowiem okres przypadają pierwsze udokumentowane wzmianki o udziale mieszkańców Siczy w walce przeciwko postanowieniom unii¹⁵.

Fakt wmięszania się Kozaków w sprawy Cerkwi w 1610 r. w Kijowie był różnie oceniany przez badaczy ukraińskich i polskich¹⁶. We wniesionej wówczas przez

¹¹ Papież zaliczył w nich Kozaków do wspólnoty chrześcijańskiej, a namawiając do walki przeciwko Turkom, wskazał przede wszystkim na konieczność obrony chrześcijaństwa zagrożonego w swym bycie (PLOKHY 2001, s. 101–102; ПЛОХИЙ 1989, c. 59–61; СЕРПІЙЧУК 1994, s. 452).

¹² JAKOWENKO 2011, s. 265.

¹³ CHYNCZEWSKA-HENNEL 1979, s. 491; KEMPA 1997, s. 216–217; ЛЕП'ЯВКО 1996, c. 177–178.

¹⁴ Vide: CHYNCZEWSKA-HENNEL 1994, s. 28–34; KUMOR 1994, s. 26–44; KEMPA 2007, s. 57–112; OSADCZY 2019; ГУДЗЯК 2000, c. 273–309.

¹⁵ Chodzi m.in. o wmięszanie się Kozaków w 1599 r. w spór o dobra ziemskie należące do klasztoru kijowsko-peczerskiego (АОЮЗР 1865, c. 3–5; KEMPA 2003, s. 831–870).

¹⁶ „Protestacja” z 1610 r. według M. Hruszewskiego była sojuszem zawartym między przedstawicielami Kozaczyzny a ukraińską szlachtą i duchowieństwem w sprawie obrony swojego wyznania (ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 399). W podobny sposób na temat „Protestacji” wypowiadają się W. Szczerbak i S. Płochij (ЩЕРБАК 2000b, c. 207; PLOKHY 2001, s. 104–107). K. Chodynicki oraz T. Chynczewska-Hennel widzieli w niej raczej odbicie poglądów duchowieństwa prawosławnego, a nie uczuć religijnych Kozaków (CHODYNICKI 1934, s. 420–421; CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985, s. 88). Burzliwa dyskusja na temat daty wejścia Kozaczyzny na arenę walk religijnych między T. Chynczewska-Hennel a F. Sysyem toczyła się także na VI Międzynarodowym Kongresie Ukrainistów, który odbył się w dniach od 28 czerwca do 2 lipca 2005 w Doniecku.

Kozaków do kijowskich ksiąg grodzkich „Protestacji”¹⁷, będącej odpowiedzią na zarzuty skierowane wobec nich¹⁸ przez namiestnika metropolity unickiego w Kijowie Antoniego Hrekowicza, który starał się nakłonić miejscowe duchowieństwo do przyjęcia unii, odnajdujemy deklarację ich silnego przywiązania do Cerkwi prawosławnej. Zaporozcy, określając siebie synami soborowej apostołskiej Cerkwi wschodniej, zobowiązali się do wiernego trwania w „starożytniej religii greckiej”, tak jak to czyniła cała społeczność prawosławna, a tym samym do udzielenia jej wszelkiego wsparcia w walce przeciwko bezprawnemu ograniczaniu jej praw¹⁹. Nie wydaje się jednak, by rzeczywiście — tak jak twierdziło duchowieństwo kijowskie²⁰ oraz Kozacy — deklaracja ta była wolna od nacisków ze strony ludzi bezpośrednio prześladowanych przez Hrekowicza. Gdyby tak było, to Kozaczyzna powinna już od tego momentu zostać uznana za siłę w pełni świadomą, samodzielną i wyraźnie aktywną w swych działaniach na rzecz Kościoła wschodniego. Brak jednak dowodów potwierdzających taki stan rzeczy zarówno w źródłach dotyczących Cerkwi, jak i samych Kozaków zaporoskich.

Pojawienie się elementów nowego wizerunku Kozaczyzny, tak pod względem militarnym, jak i intelektualnym, możemy dostrzec w połowie drugiego dziesięciolecia XVII w. Mająca wówczas miejsce intensyfikacja procesów społecznych w jej łonie doprowadziła — jak wykazał Piotr Kroll — do zwiększenia w jej szeregach liczby mieszczan, chłopów, a także szlachty, choć głównie reprezentantów niższej warstwy, czyli bojarów²¹. Napływ tych ostatnich nie pozostał bez wpływu na obyczajowość, kulturę polityczną, a także religijność zmieniającej się w świadomy swej roli stan społeczny Kozaczyzny²². Nie ulega bowiem wątpliwości, że jednym z podstawowych elementów kształtowania się jego świadomości, a przede wszystkim narodowej tożsamości należących do niego ludzi było ich zaangażowanie w walkę o przywrócenie Cerkwi prawosławnej należnych jej praw²³. Trzeba dodać, że wspomniany czas stanowił jednocześnie cezurę początkową okresu, w którym Kozacy zaczęli się stawać coraz bardziej samodzielnymi w poczynaniach na polu religijnym.

Duży wpływ na kształtowanie się rzeczzonego oblicza Kozaczyzny wywarła osobowość Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego²⁴. Kwestia roku urodzenia przyszłego

¹⁷ АОЮЗР 1865, c. 58–60.

¹⁸ Kozacy zostali oskarżeni m.in. o działalność na szkodę metropolity unickiego oraz o próbę dokonania zamachu na życie jego namiestnika (АОЮЗР 1865, c. 65–67).

¹⁹ АОЮЗР 1865, c. 59.

²⁰ W prośbie złożonym przeciwko metropolicie Pociejowi duchowieństwo kijowskie odrzuciło oskarżenia o podburzanie Kozaków (АОЮЗР 1865, c. 61).

²¹ KROLL 2013, s. 59–87.

²² ЦЕРБАК 2000b, c. 158.

²³ Więcej na ten temat DROZDOWSKI 2008a.

²⁴ Vide: MAJEWSKI 1968, s. 484–486; DROZDOWSKI 2008b, s. 83–114; NAGIELSKI 2010, s. 130–150; FRANZ 2006, s. 144–151; МИЦИК, ХИЖНЯК 2002, c. 436–438; ЧУХЛІБ 2012, c. 26–32; САС 2006; САС 2012a; САС 2020.

hetmana kozackiego pozostaje wprawdzie sporna²⁵, niemniej przyszedł on na świat najprawdopodobniej w 1582 r. w szlacheckiej rodzinie Konaszewiczów-Popiołów pieczętujących się herbem Pobóg²⁶. Podobny problem wiąże się z ustaleniem momentu jego wyboru na urząd hetmana wojsk zaporoskich²⁷, wydaje się jednak, że nastąpiło to w 1616 r.²⁸ Warto w tym miejscu zacytować fragment utworu rektora kijowskiej szkoły brackiej Kasjana Sakowicza²⁹, *Na żaloszny pogrzeb Sahajdacznego*³⁰, który bez wątplenia jest jednym z ważniejszych źródeł do życiorysu hetmana:

Уродился онъ въ краяхъ Подгорныхъ Премыскихъ,
 Выховаиъ въ Вѣрѣ Церкви Востодней зъ лѣтъ дѣтинскихъ,
 Шоль дотомъ до Острога, для Наукъ учтивыхъ,
 Который тамъ квитли, за Благочестивыхъ,
 Княжать: который ся въ Наукахъ кохали³¹.

Z biografii Sahajdacznego sprzed objęcia funkcji hetmana na szczególną uwagę, z punktu widzenia naszych rozważań, zasługuje wspomniany przez Sakowicza pobyt w latach dziewięćdziesiątych XVI w.³² w najsłynniejszej wówczas szkole prawosławnej — Akademii Ostrogskiej³³. Zarówno tamtejszy program nauczania, który obejmował oprócz trivium i quadrivium także naukę języka ruskiego, łaciny i greki³⁴, jak i specyficzny klimat tworzony przez wykładowców w Akademii wybitne osobowości związane z Cerkwią wschodnią w istotny sposób wpłynęły na horyzonty intelektualne przyszłego zwierzchnika Zaporozża³⁵ i zapewne nie pozostały bez wpływu

²⁵ Według K. Tyszkowskiego Konaszewicz mógł urodzić się ok. 1560–1570 (TYSZKOWSKI 1935, s. 43); zdaniem M. Franza hetman kozacki przyszedł na świat ok. 1570 r. (FRANZ 2006, s. 146); N. Jakowenko wskazuje, że narodziny Konaszewicza należy datować między 1577 a 1578 r. (JAKOWENKO 2011, s. 273); J. Мусык i Z. Чыжніак wskazują na lata 1570, 1577/1578 (МИЦИК, ХИЖНЯК 2002, c. 436); P. Sas oraz T. Czuchlib opowiadają się za datą 1582 (SAS 2006, c. 128; ЧУХЛІБ 2012, c. 26).

²⁶ МИЦИК, ХИЖНЯК 2002, c. 436. W. Majewski twierdził natomiast, że Sahajdaczny był synem Konosza i Pelagii, mieszczan samborskich (MAJEWSKI 1968, s. 484).

²⁷ Według N. Jakowenko początek sprawowania przez Konaszewicza władzy hetmańskiej przypada na okres 1605–1610 (JAKOWENKO 2011, s. 273); M. Franz optuje za rokiem 1606 (FRANZ 2006, s. 147); zdaniem Jeana Benna Serera, francuskiego historyka osiemnastego stulecia, Konaszewicz został hetmanem w 1597 r. (ШЕПЕР 1994, c. 31).

²⁸ SAS 2012a, c. 173.

²⁹ ЛЯХ 2002, c. 438.

³⁰ САКОВИЧ 1886, c. 17–41.

³¹ САКОВИЧ 1886, c. 29.

³² SAS 2012a, c. 145–149.

³³ Dzieje Akademii Ostrogskiej zostały najpełniej przedstawione w pracy МИЦЬКО 1990; vide też КЕМРА 2002, s. 55–79.

³⁴ МИЦЬКО 1990, c. 26; DROZDOWSKI 2008, s. 84.

³⁵ Jak słusznie zauważył P. Sas, duchowa atmosfera Akademii Ostrogskiej ukształtowała osobowość Sahajdacznego, a wyniesione z Ostroga idee i przekonania towarzyszyły mu przez całe życie (SAS 1998, c. 316).

na pozostałych członków społeczności kozackiej, która stawiała się coraz bardziej samodzielna w walce o przywrócenie należnych praw wyznaniu prawosławnemu.

Potwierdzenie powyższej tezy znajdujemy w zbiorze przechowywanych w archiwach rosyjskich dokumentów, odnoszących się do dziejów Kozaczyzny z lat 1613–1620³⁶. Z dziennika rozmów poselstwa moskiewskiego pochodzi notatka, sporządzona pod datą 15 grudnia 1615, z której dowiadujemy się, że wobec spustoszenia ziem polskich przez oddziały turecko-tatarskie hetman Stanisław Żółkiewski zwrócił się o pomoc do wojska zaporoskiego³⁷. Kozacy jednak prośbę tę odrzucili i nie stawili się na wyznaczone miejsce: „А не пошли для того, что их хотят ляхи в свою ляцкую веру привести, и в Киве леахи руские церкви все попечатали. А в ыных в порубежных местех печатать не смели, что их побьют черкасы”³⁸. Decyzja o odmowie udziału w wyprawie zbrojnej, podjęta przez Kozaków pod wpływem okoliczności religijnych, ale bez bezpośredniego nacisku duchowieństwa, sprawiła, że z pozycji ucznia przeszli oni na pozycję usamodzielniającego się w swych poczynaniach partnera społeczności prawosławnej w jej walce z postanowieniami synodu brzeskiego.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że od połowy drugiego dziesięciolecia XVII w. ośrodkiem wpływającym z jednej strony na podniesienie poziomu religijności Kozaczyzny, z drugiej zaś przygotowującym ją do wydarzeń 1620 r. był klasztor trechtymirowski. Samo miasto, nadane Kozakom przez Stefana Batorego³⁹, stało się wkrótce ich nieoficjalną stolicą⁴⁰. O wadze, jaką Kozacy przywiązywali do spraw wiary, niech zaświadczy to, że w dokumentach datowanych na 1618 r. występują jako założyciele i dobroczyńcy wspomnianego monasteru. W nim odbywały się kozackie rady i w nim przechowywano nie tylko wojskowy skarbiec, lecz także symbole władzy hetmańskiej. Kiedy na czele klasztoru stanął Ezechiel Bułyga-Kurcewicz, wziął na siebie rolę łącznika między hierarchią prawosławną a Kozakami. Tam właśnie zjeżdżali się przedstawiciele duchowieństwa, a w późniejszym czasie sam metropolita wraz ze starszyzną kozacką opracowywali plan wspólnych działań w zmaganiach z unitami. Dowód istnienia tego rodzaju współpracy między duchownymi a Kozakami znajdujemy we wspomnianym zbiorze dokumentów z archiwów rosyjskich. Jest to relacja kupców powracających z Siczy, której treść informuje o prześladowaniach wyznawców prawosławia w Rzeczypospolitej, o zamykaniu cerkwi i utrudnianiu sprawowania posługi Bożej:

³⁶ Vide *Документи* 1998.

³⁷ *Документи* 1998, dok. 29: *З щоденника переговорів московського посольства на чолі з І. М. Воротинським*, 15 грудня 1615, с. 89–90.

³⁸ *Документи* 1998, dok. 29: *З щоденника переговорів московського посольства на чолі з І. М. Воротинським*, 15 грудня 1615, с. 90.

³⁹ Na temat sporu o rolę, jaką Batory wyznaczył Trechtymirowowi, vide: JAROSZ 1903, s. 596–616; JABŁONOWSKI 1904, s. 487–490.

⁴⁰ ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, с. 403.

Да оне ж сказывали, что в Полше у крестьян с ляхи ныне межусобная великая вражда за то, что многие крестьянские церкви порушили и зделали костелы, а немногие церкви не порушены, и в тех пеня нет, стоят запечатаны. И, видя то, крестьяня послали от себя семь князей в Черкасы, чтоб их веру ляхи не порушили, чтоб им против ляхов стояти заодин⁴¹.

Następną informację o działalności Zaporozców na rzecz wyznania prawosławnego napotykaemy w zawiadomieniu do cara sporządzonym 28 maja 1616. Ze znajdującej się w nim relacji jeńców schwytanych nad Dnieprem dowiadujemy się o licznym zgromadzeniu wojska zaporoskiego. Jego powodem nie była wyprawa na Perekop, lecz przysłany przez biskupa wileńskiego list, w którym hierarcha oskarżył króla polskiego o niszczenie cerkwi w Wilnie i łamanie wiary chrześcijańskiej: „для тово збираютца, хотят с поляки битца и к королю [...] послали гонца и во все крестьянские городы и во все поветы писали, чтоб збирались на Днепр в Запороги, хто хочеть постродать за крестьянскую веру. И толко [...] с королем козаки не помирятца, и им, де, г-рь, збиратьца на Днепре до зимы”⁴².

W związku z nasilającymi się w tym okresie prześladowaniami wyznawców prawosławia Kozacy potwierdzili gotowość do wojny z Rzeczpospolitą, lecz także starali się pozyskać do wspólnej walki za wiarę Kozaków dońskich. Czytamy o tym w kolejnej relacji adresowanej do cara z czerwca 1616 r.⁴³ Konsekwencją tych przygotowań była wyprawa hetmana Sahajdacznego na Kijów w 1617 r. Dowiadujemy się o tym z zawiadomienia do cara posłanego przez Kozaków dońskich: „черкасы, де, все лутчие люди 12000 человек из Запорог вышли и ныне в польских городех, в Кыеве и в ыных городех. А бьютца с поляки за веру, что поляки хотели крестьянскую веру порушить, то, де, им подлинно ведомо, что у черкас с поляки бой за веру”⁴⁴. Trudno wobec tych faktów nie zgodzić się z poglądem Płatona Żukowicza, który twierdził, że brak jakiegokolwiek śladu kozackiej prośby o „uspokojenie religii greckiej” w ugodzie olszanieckiej⁴⁵ nie musi wcale dowodzić, że nie pojawiła się ona w bezpośrednich rozmowach Sahajdacznego z komisarzami⁴⁶.

Postawa wojska zaporoskiego miała także istotny wpływ na treść konstytucji sejmowej z 1618 r. i poczynione w niej wzmianki na temat „religii greckiej”, która to konstytucja, jak twierdzi Jan Seredyka, była gestem uczynionym w stronę Kozaków⁴⁷.

⁴¹ Документи 1998, dok 33: *Из запису розповідей купців, які приїхали з Січі, 7 травня 1616*, с. 91.

⁴² Документи 1998, dok. 38: *З повідомлення І. Спешнева*, травень після 28 1616, с. 100.

⁴³ Документи 1998, dok. 39: *З повідомлення стрілецького голови І. Язвецова*, 22 червня 1616, с. 101.

⁴⁴ Документи 1998, dok 51: *Из запису повідомлень післанців від війська Донського*, 25 близько серпня 25 1617, с. 116.

⁴⁵ Vide: NAGIELSKI 2010, s. 134–136; САС 2012а, с. 202–206.

⁴⁶ ЖУКОВИЧ 1904, с. 78.

⁴⁷ SEREDYKA 1988, s. 181.

Wobec podjęcia przez królewicza Władysława wyprawy zbrojnej na Moskwę pojawiła się konieczność zwrócenia się z prośbą o pomoc również do nich⁴⁸. W rozpoczętych jeszcze przed otwarciem sejmu rozmowach ze starszyzną zaporoską na temat ewentualnego udziału w wojnie, oprócz żądania zapłaty za udzielenie wsparcia królewiczowi, pojawiło się zapewne również żądanie rozwiązania problemów religijnych⁴⁹. Wydaje się w związku z tym prawdopodobne, że postulaty podobnej treści przywiozło do Warszawy poselstwo kozackie, które na początku marca zabrało w czasie obrad głos z mównicy⁵⁰. Również w mowie wygłoszonej podczas sejmu przez księcia Jerzego Zbaraskiego odnajdujemy argumenty potwierdzające znaczenie motywów wyznaniowych dla ówczesnej działalności Zaporozców. Zbaraski w swoim przemówieniu stwierdził, że jedną z przyczyn grożącego Rzeczypospolitej ze strony Kozaków niebezpieczeństwa jest wyznawanie przez nich prawosławia, za które gotowi są walczyć⁵¹.

Powyższe fakty pozwalają stwierdzić, że postanowienia konstytucji sejmowej z 1618 r., gwarantujące pokój i pozwalające na swobodne odprawianie nabożeństw „ludziom religii greckiej”⁵², wynikały z potrzeby zachęcenia Kozaków do udziału w wyprawie moskiewskiej, ale także z konieczności pozbawienia na jakiś czas przeciwników unii poważnego wsparcia, jakim niewątpliwie było wojsko zaporoskie. Warto także zwrócić uwagę, że wezwanie go do uczestnictwa w działaniach zbrojnych wiązało się z jego kolejnym zdecydowanym wystąpieniem przeciwko hierarchii unickiej. W drugiej połowie lutego 1618 r., a więc już w czasie trwania obrad sejmu warszawskiego, Kozacy uśmiercili Antoniego Hrekowicza, namiestnika kijowskiego metropolity Józefa Welamina Rutskiego⁵³. Istotnym powodem tej zbrodni były dążenia Hrekowicza do przejęcia klasztoru św. Michała. Rutski winą za ten czyn obarczył duchowieństwo, mieszczan i szlachtę prawosławną, zarzucając im nieustanne buntowanie Kozaków przeciwko sobie, a także to, że, nie mogąc osiągnąć jego samego, targnęli się na życie namiestnika⁵⁴. Wydaje się, że zabójstwo Hrekowicza nie było przypadkowe, lecz stanowiło konsekwencję coraz częstszych wystąpień Kozaków w obronie cerkiewnych praw i przywilejów, do czego w dużej mierze — a zaświadczył o tym metropolita Rutski — przyczynił się wpływ, jaki w tym okresie wywierały na nich kręgi duchowieństwa prawosławnego, przeciwnego postanowieniom brzeskim.

Nową epokę w stosunkach między unitami a dyzunitami otworzyło nielegalne przywrócenie hierarchii duchowieństwa prawosławnego. W akcie tym szczególna

⁴⁸ CAC 2010b, c. 271–278.

⁴⁹ Na fakt uchwalenia w konstytucji 1618 r., pod wpływem presji ze strony Kozaków, zapisu odnoszącego się do „uspokojenia religii greckiej” zwraca uwagę zarówno K. Chodynicki, jak i S. Płochij (CHODYNICKI 1934, s. 410; PLOKHY 2001, s. 110).

⁵⁰ SEREDYKA 1988, s. 159–160.

⁵¹ ЖУКОВИЧ 1904, c. 78–79.

⁵² VL 1859, s. 158.

⁵³ ЖУКОВИЧ 1904, c. 65.

⁵⁴ ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 398–399.

rola przypadła Kozakom, których — jak słusznie zauważyła T. Chynczewska-Hennel⁵⁵ — nie należy postrzegać jedynie w kategoriach „eskorty”⁵⁶ zapewniającej bezpieczeństwo przybytemu w marcu 1620 r.⁵⁷ na Ukrainę patriarsze jerozolimskiemu Teofanesowi. Jak dowiadujemy się z relacji w *Latopisie hustyńskiego monasteru*, patriarcha w obawie przed grożącym mu ze strony króla niebezpieczeństwem⁵⁸ początkowo zamierzał odstąpić od konsekracji nowych biskupów, jednak ostatecznie zdecydował się na nią pod wpływem próśb Kozaków, a przede wszystkim obietnicy zapewnienia ochrony jego orszakowi: „ст~Ѣ(й)шого патриарху взяша на рамена и опеку свою, бл~гоч(с)тливое во(й)ско, гетманъ, гл~емы(й) петръ сага` дачны избраша бо на метрополию киевскую бл~же(н)нои память и ч(с)тного и бл~женьного мужа иова борецкого”⁵⁹.

W podobny sposób o roli, jaką Kozacy odegrali w reaktywowaniu hierarchii prawosławnej, opowiadał Hiob Borecki w swoim memoriale z 1621 r.

W prawdzie nachodzili się niektorzy, że to świętemu Patryarsze odradzali gwoli tym, które teraz na nas odtwarzają się niebezpieczeństwa. Ale ludzie rycerscy y palaiący duchem świętobliwości iego powiedzieli, nie był byś Patryarcha, nie był byś Pastyrzem dobrym, nie był byś Christusowym y Apostolskim Namiestnikiem, ieśliby świętobliwość twoja Narodowi Ruskiemu Mitropolita y Episcopow poświęcił y nie zostawił, zwłaszcza nalaszysy nas w perześladowaniu y bez Pasterzow, y boy się (mowili) by cię snac zwierz iaki luty na drodze tey dla Christusa pereginaciey nie zabił, iako onego człowieka Bozego do krola Jeroboama poslanego: pewniey my gdy bychmy tak wielkim darem od tak wielkiego Pastyrza pogardzali albo dla doczesnego niebezpieczeństwa się obawiali, nie uszli bychmy plagi Bozey, y zgoła nie byli bychmy godni imienia Christianskiego, nie byli bychmy godni na światło niebieskie patrzeć, nakoniec niewierni Zydowie i Heretykowie naśmiewaliby się z nas, y nie mieli by nas za ludzie znaiące Boga, y o wierze swoiey nie czuiące⁶⁰.

Wagę obecności Kozaków w wydarzeniach z 1620 r. docenił również nuncjusz Cosma de Torres. W jego relacji czytamy, że patriarcha: „ufny w ich wsparcie i pomoc, ośmielił się złożyć acz bezskutecznie arcybiskupów kijowskiego i połockiego wraz ze wszystkimi biskupami unickimi, a na ich miejsca wyświęcił tyluż schi-

⁵⁵ CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985, s. 88.

⁵⁶ Przybytemu patriarsze Konaszewicz przydał eskortę liczącą 1500 Kozaków (MAJEWSKI 1968, s. 485).

⁵⁷ AGAD, AR, dz. II, nr 723, s. 1, List? NN do NN informujący o wjeździe Teofana [III].

⁵⁸ Teofanes był traktowany przez władze Rzeczypospolitej jako szpieg sultana tureckiego oraz agent Moskwy (PLOKHY 2001, s. 113).

⁵⁹ *Lemonucey* 1848, c. 13.

⁶⁰ ЖУКОВИЧ 1910, c. 146; PLOKHY 2001 s. 115. Kazimierz Chodyncki poddał w wątpliwość wiarygodność relacji przekazanej zarówno przez Boreckiego, jak i *Latopis Hustyńskiego Monasteru*, wskazując, że do wyświęcenia przez Teofanesa metropolity i biskupów w niemalym stopniu przyczyniła się wiadomość o podjęciu przez Stanisława Żółkiewskiego wyprawy do Mołdawii i o klęsce wojsk Rzeczypospolitej pod Cecorą (CHODYNICKI 1934, s. 426–431).

zmatyków, którzy teraz noszą ubiór biskupi, żyją wygodnie ze składek osób swego wyznania i roszczą pretensje do dóbr kościoła unickiego⁶¹.

W październiku 1620 r. Teofanes pod osłoną Kozaków wyświęcił na metropolitę kijowskiego Hioba Boreckiego, biskupem połockim uczynił Melecjusza Smotryckiego, a przemyskim Izajasza Kopińskiego⁶². Na początku następnego roku, w obecności wojska zaporoskiego, wyświęcił z kolei Józefa Kurcewicza na biskupa włodzimierskiego⁶³. Istotną konsekwencją zaangażowania się Kozaczyzny w kijowskie konsekracje była nieobecność jej sił militarnych pod Cecorą, która w niemałym stopniu przyczyniła się do klęski wojsk koronnych⁶⁴.

Trzeba też podkreślić, że z przyjazdem Teofanesa do Kijowa wiąże się akces hetmana Sahajdacznego wraz z całym — jak podkreślał Sakowicz — wojskiem zaporoskim⁶⁵ do bractwa kijowskiego⁶⁶. Trudno nie zgodzić się z opinią Petro Sasa, który trafnie zauważył, że akt ten był swoistą manifestacją solidarności ze wszystkimi uczestnikami ruchu w ich działaniach na rzecz przywrócenia prawosławnym wszelkich swobód wyznaniowych⁶⁷. Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć, że to z powodów religijnych hetman Sahajdaczny stanął przed patriarchą i poprosił go o rozgrzeszenie wojska zaporoskiego z przelanej krwi chrześcijańskiej podczas ostatniej wojny z Moskwą⁶⁸. W *Weryfikacji niewinności* autorstwa Melecjusza Smotryckiego, który jako jeden z pierwszych dostrzegł znaczenie konfliktu wyznaniowego w zmaganiach Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim, czytamy: „przed którym [Teofanesem — przyp. M.D.] gdy w kilku tysiącach hetman na ten czas wojska zaporoskiego Piotr Kunaszewicz Saydaczny stanął, a imieniem wszytkiego wojska o absolutią z wyznanego grzechu rozlanej krwi chrześcijańskiej w Moskwie prosił [...]”⁶⁹. Wymowna była reakcja patriarchy na prośbę hetmana kozackiego, zanotowana przez arcybiskupa połockiego:

odpowiedział ojcowsko — relacjonował Smotrycki — z oblaną łzami twarzą: cokolwiek w tej expediciej moskiewskiej prawem poddaństwa za rozkazaniem króla pana swego czyniliście, czynić to z powinności posłuszeństwa musieliście, którego

⁶¹ *Relacje*, s. 153.

⁶² MIRONOWICZ 2001, s. 80–81.

⁶³ MIRONOWICZ 2001, s. 81; *Latopis Hustyńskiego Monasteru* wspomina o 3 tys. Kozaków, na czele z hetmanem Sahajdacznym, którzy towarzyszyli Teofanesowi podczas wyświęcania Józefa Kurcewicza (*Lemonucey* 1848, c. 15).

⁶⁴ Potwierdza ten fakt król Zygmunt III, który w swym liście do Kozaków z 28 lutego 1621 wini ich za klęskę wojsk Rzeczypospolitej pod Cecorą (МИЦИК 1996, c. 435–436).

⁶⁵ При Церкви Братской честно въ Кіевѣ похованъ.

Вотрое ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписаль,

И на него Ялмужну значную отказаль (САКОВИЧ 1886, c. 33).

⁶⁶ ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 413; JAKOWENKO 2011, s. 237–239; ЧАБАНЕНКО 2002, c. 205.

⁶⁷ САС 2010a, c. 457.

⁶⁸ Vide САС 2010b (tam też zebrana literatura).

⁶⁹ SMOTRYCKI 1887, s. 340.

uczynku waszego słusność i niesłusność nie była z waszej władzy, ale w tej, którejście są z woli Bożej pod rząd poddani; zaczym występek ten, jeśli który jest, mniej was obchodzi⁷⁰.

Teofanes, rozgrzeszając Kozaków, podkreślił, że istotnym warunkiem uzyskania przez nich zbawienia powinno być nieustanne wyrażanie przed obliczem samego Boga skruchy z powodu uczestnictwa w wojnie po stronie królewicza Władysława⁷¹.

Włączenie się Zaporozców w działalność patriarchy jerozolimskiego dodało przedstawicielom obozu prawosławnego śmiałości w wysuwaniu żądań na sejmie 1620 r. Domagali się oni m.in. przywrócenia Cerkwi należnych jej praw, a w szczególności praw hierarchii⁷². Stronę wojska zaporoskiego reprezentował sam Sahajdaczny, który uzależniał ewentualną pomoc w zbliżającej się wojnie z Turcją od spełnienia wszystkich żądań wyznawców prawosławia⁷³. Zrozumieniem dla proprawosławnej postawy Kozaków wykazali się członkowie deputacji senatorsko-poselskiej, wyłonionej na wspomnianym sejmie dla omówienia strategii obrony przed Turkami⁷⁴. W trakcie dyskusji nad sposobami zachęcenia Kozaków do udzielenia żądanej pomocy padła propozycja „uspokojenia religii greckiej”⁷⁵. W opracowanym wówczas memoriale znajdujemy wymowny fragment dotyczący tej sprawy: „Wojsko pro tempore nie może być większe jako kozackie, któremu posłać trzeba ze sto tysięcy, wiarę ich grecką, o którą oni bardzo stoją assecurować constitutią i podaniem władzyki pro nunc vacantis łuckiego, starszego ich ani przodków im nie odmieniać”⁷⁶.

Trudna sytuacja polityczna kraju spowodowała, że król Zygmunt III, dostrzegając potrzebę wzmocnienia armii polskiej wojskiem zaporoskim, również zdecydował się nie podejmować radykalniejszych kroków wobec nowo mianowanych biskupów. Ponadto zwrócił się z prośbą do Teofanesa, aby ten, mając na uwadze dobro całego chrześcijaństwa, nakłonił Kozaków do udziału w zbliżającym się konflikcie⁷⁷. W odpowiedzi patriarcha zachęcił Zaporozców do stanięcia pod komendą Rzeczypospolitej, przekonując ich, że zapewnią tym konfirmację odnowionej hierarchii prawosławnej⁷⁸. Wysłany do Kozaków dworzanin Bartłomiej Obałkowski,

⁷⁰ SMOTRYCKI 1887, s. 340.

⁷¹ „Dla czego Pana Boga, którego miłosierdzie i najcięższe wszystkie grzechy przewysza, prosząc, załujcie, korzcie się przed nim, w łasce jego iednak nie unywajcie i zbawienia swego nie odczaiwajcie [...]” (SMOTRYCKI 1887, s. 340).

⁷² MIRONOWICZ 1997, s. 35–36.

⁷³ LIKOWSKI 1907, s. 204–205.

⁷⁴ PIETRZAK 1983, s. 60.

⁷⁵ PIETRZAK 1983, s. 61.

⁷⁶ *Трактат про оборону польської речипосполитої перед Татарамі й Турками, без дати (кінець 1620 р.)*, w: *Жерела* 1908, c. 221.

⁷⁷ List króla do patriarchy znajduje się w: КОЯЛЮВИЧ 1861, c. 321–322.

⁷⁸ „tą ochotą i znakomitą posługą waszą łacno od przenajjaśniejszego króla [...] otrzymacie, że tę podniesioną przez nas w Świętej Cerkwi waszej Ruskiej hierarchią [...] konsensem królewskim i przywilejami zmocni i obwaruje [...]” (*Жерела* 1908, c. 322).

który wiozł także wspomniany list króla do patriarchy, po przybyciu na Zaporozże usłyszał od hetmana Jacka Borodawki⁷⁹, że warunkiem podjęcia przez jego poddanych walki z Turkami jest zagwarantowanie wyznawcom prawosławia wszelkich swobód wyznaniowych. Fakt ten wskazuje, że również ten opozycyjny w stosunku do Sahajdacznego przywódca kozacki był zainteresowany odnowieniem hierarchii prawosławnej⁸⁰.

Niezadowolenie przeciwników przywrócenia nielegalnych struktur sprawiło, że Zygmunt III zdecydował się jednak wydać na początku 1621 r. uniwersały przeciwko nowo wyświęconym władcykom. Władca zarzucał w nich biskupom zdradę i szpiegostwo na rzecz sułtana tureckiego⁸¹, a także rozkazywał, aby ich jako buntowników wyłapywać i osadzać w więzieniach⁸². W następstwie tego aktu Kozacy zdecydowali się na wysłanie poselstwa do króla. Jak czytamy w instrukcji sporządzonej z tej okazji w marcu tego samego roku, Zaporozcy w sześciu jej punktach domagali się uregulowania spraw religijnych⁸³. Zwracając się z prośbą o uznanie nowej hierarchii oraz o zwrot zabranych cerkwi i dóbr do nich należących, zastrzegli, że od spełnienia tych warunków zależeć będzie ich udział w zbliżającej się wojnie z Turcją⁸⁴. Z tego samego czasu pochodzi również list Sahajdacznego do Zygmunta III, w którym potwierdził on gotowość do podjęcia walki, prosił jednak przy tym o „uspokojenie religii greckiej”⁸⁵. Wspomniane poselstwo kozackie przybyło do Warszawy w maju 1621 r.⁸⁶ W dokumencie pochodzącym z tego miesiąca odnajdujemy odpowiedź królewską na przedstawione przez nie postulaty dotyczące kwestii religijnych: „A jako przez szczęśliwe panowanie nasze dotąd nikt wasz w religiej i wierze waszej do innej nie przymuszał, tak i my o tym nie myślemy, żebyśmy między wami jaką odmianę czynić chcieli”⁸⁷.

W odpowiedzi na oskarżenia zawarte w królewskich uniwersałach, a także pod wpływem doniesień o licznych przypadkach pogromów prawosławnych metropolit

⁷⁹ Borodawka został wybrany hetmanem wiosną 1620 r. przez grupę Kozaków, która pozostawała w opozycji do ugodowej polityki Sahajdacznego, za: TYSZKOWSKI 1936, s. 342; NAGIELSKI 2010, s. 139.

⁸⁰ PIETRZAK 1983, s. 119–120.

⁸¹ PIETRZAK 1983, s. 120.

⁸² TRETIAK 1921, s. 78.

⁸³ AGAD, AR, dz. II, nr 741, s. 1–2, Memoriał (instrukcja) dany posłom kozackim do Zygmunta III, marzec 1621.

⁸⁴ AGAD, AR, dz. II, nr 741, s. 1–2, Memoriał (instrukcja) dany posłom kozackim do Zygmunta III, marzec 1621.

⁸⁵ BKPAN, rkps 330, s. 769, List P. Konaszewicza Sahajdacznego do Zygmunta III, 7 marca 1621.

⁸⁶ Trudno jest przyjąć pogląd Jerzego Pietrzaka, jakoby poselstwo to już w maju 1621 r. uzyskało obietnicę wstrzymania egzekucji wyroków wymierzonych w dyzunitów, wydaje się bowiem, że relacja arcybiskupa gnieźnieńskiego, na którą badacz się powołuje, jest poświęcona poselstwu kozackiemu z lipca tego roku (PIETRZAK 1983, s. 121). Wspomniany dokument znajduje się w: BKPAN, rkps 330, s. 780–783.

⁸⁷ BKPAN rkps 330, s. 774, List Zygmunta III do wojska zaporoskiego, maj 1621.

kijowski Hiob Borecki wydał protestację w imieniu wszystkich nowo wyświęconych biskupów. Znaczną jej część poświęcił charakterystyce Zaporozców, wskazując, że ich zaangażowanie w walce o przywrócenie praw Cerkwi jest w pełni uzasadnione⁸⁸. Metropolita kijowski stwierdzał m.in., że pochodzą oni z ruskiego rodu i są prawowiernymi chrześcijanami⁸⁹. Ponadto, odrzucając oskarżenia dotyczące agitacji Kozaków przez duchownych, pisał, iż sam Bóg sprawia, że są oni ludźmi wierzącymi i pobożnymi⁹⁰. Co więcej, według Boreckiego Kozacy mieli być reprezentantami religijnych tradycji narodu ruskiego⁹¹.

Protestacja Boreckiego wywoływała i nadal wywołuje szeroką dyskusję wśród badaczy przedmiotu, którzy spierają się przede wszystkim o ocenę stopnia wiarygodności zawartych w niej treści⁹². Niezależnie jednak od tego, czy uznamy je za odpowiadające rzeczywistości, czy nie, słowa wypowiedziane przez Boreckiego w dużym stopniu przyczyniły się do uświadomienia Kozakom ich miejsca i roli w życiu narodu ruskiego⁹³, a także nie pozostały bez wpływu na pogłębienie ich uczuć religijnych i gorliwości w dalszej walce o prawa prawosławnych. Znajduje to

⁸⁸ ГРУШЕВСЬКИЙ 1909, c. 455.

⁸⁹ „Z strony kozaków o tych ludziach rycerskich wiemy, że są rodzaj nasz bracia naszy, y Christianie prawowierni” (ЖУКОВИЧ 1910, c. 148).

⁹⁰ „O nich mniemaią, iakoby prostacy y wiadomości y rozumu nie maiący od Duchownych informacyą brać mieli. Ano iako onych od posłuszenstwa powinnego nie odwodzimy, ani buntuiemy, tak y rozum w sprawach y postępkach ich nie uczemy, i wrodzone dowcipy y od Boga darowane roztropności maią, pewnie y w wierze w nabożenstwie y ku cerkwiom czułość y miłość w onych dawna tkwi y kwitnie” (ЖУКОВИЧ 1910, c. 149).

⁹¹ „A bowiem onego to Ruskiego narodu onego z Japhetowego nasienia plemie, które Czarnym Morzem y ziemią Greckie Cesarstwo woiowało. Onego to woysko pokolenia, które za monarchii Ruskiego Olega w swoich monoxilach po morzu y po ziemi (przyprawiwszy koła do czołonow) pławali y na Konstantinopol szturmowali. Oni to są, co za Włodzimierza Wielkiego Świętego Monarchi Ruskiego, Grecyą, Macedonią y Illyryk woiewali. Ci to są, których przodkowie rowno z Włodzimierzem się krzcili, y Christianską od Cerkwie Konstantynopolskiej przymowali wiarę, y po dziś dzien w tey ze się rodzą, krzszą y zyią” (ЖУКОВИЧ 1910, c. 149).

⁹² Według K. Chodynickiego „Protestacja” Boreckiego nie świadczy o poziomie uczuć religijnych Kozaków, gdyż jest odbiciem poglądów duchowieństwa dążącego do zrzucenia z siebie odpowiedzialności za podburzanie Zaporozców przeciwko unitom (CHODYNICKI 1934, s. 420 n). Do całkiem innych wniosków w ocenie memoriału dochodzi T. Chynczewska-Hennel, która twierdzi, że nie można pomniejszać jego znaczenia, bowiem odwołanie się do takich wartości, jak sława i tradycja ruska nie mogło trafić w próżnię i musiało być nawiązaniem do znanej Kozakom symboliki (CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985, s. 93). S. Plokhyy „Protestację” określił mianem pierwszej próby przedstawienia Kozaków jako części tradycyjnej Rusi oraz rozszerzenia na nich prawa „dawnej”, książęco-szlacheckiej nacji. Według niego autorzy, dążąc do realizacji powyższego celu, przedstawili Zaporozców po pierwsze jako kontynuatorów dzieła wielkich książąt kijowskich i część narodu ruskiego, po drugie, jako naród chrześcijański, który nie potrzebował podburzania ze strony duchownych do obrony wiary prawosławnej, po trzecie wreszcie, jako „rycerzy”, co wskazywać miało na ich moralne prawo stanowienia o części książęco-szlacheckiej Rusi (PLOKHYY 2001, s. 165).

⁹³ ЦЕРБАК 2000b, c. 196.

potwierdzenie w reakcji Kozaków na wieści o licznych w tym czasie prześladowaniach wyznawców „religii greckiej”. Z listu Borodawki do Krzysztofa Radziwiłła dowiadujemy się o wielkim poruszeniu wśród Zaporozców, wywołanym informacją o prześladowaniu prawosławnych w Wilnie⁹⁴. Hetman odrzucił w nim także skierowane pod adresem wojska zaporoskiego oskarżenia o zdradę, stwierdzając, że Kozacy nie byli i nie będą zdrajcami tego „zacnego królestwa”. W dalszej części listu Borodawka nie tylko poinformował Radziwiłła o wystąpieniu do króla poselstwa z prośbą o „uspokojenie religii”, lecz także potwierdził gotowość swego wojska do zadośćuczynienia za krzywdy doznane przez wiernych w Wilnie⁹⁵.

Również metropolita Borecki w liście do Radziwiłła z 28 kwietnia 1621, będącym odpowiedzią na oskarżenie rzucone przez metropolitę unickiego na nowo wyświęconych biskupów o zdradę interesów Rzeczypospolitej, zaświadczył o woli ochrony i wspierania hierarchii Kościoła prawosławnego przez Kozaków⁹⁶. Zwrócił się przy tym do księcia z prośbą o wstawienie się u władcy za duchownymi i poinformował go o stanowisku, które w tej sprawie zajęło wojsko zaporoskie⁹⁷.

Wymownym przykładem coraz silniejszej zależności między działaniami podejmowanymi przez wojsko zaporoskie a jego stosunkiem do spraw wiary jest zdecydowana postawa Kozaków, zaprezentowana na radzie w Suchej Dąbrowie koło Fastowa. Informacje na temat jej uczestników i przebiegu zostały zawarte w liście świadka tych wydarzeń, księdza Obornickiego, do króla Zygmunta III⁹⁸. Na trzydniowym zjeździe zgromadziło się 300 popów, 50 czerńców oraz Hiob Borecki, biskup Kurcewicz i hetman Sahajdaczny, a także hetman Borodawka⁹⁹. Według Obornickiego obrady rozpoczęło wystąpienie Boreckiego, który podniesionym głosem oskarżył króla i całą Rzeczpospolitą o ucisk „starożytniej religii greckiej”, przytaczając na dowód tego list od bractwa wileńskiego i rejestr pomordowanych za wiarę prawosławną¹⁰⁰. Po przemówieniu metropolity Sahajdaczny wyjął pismo, które otrzymał od Teofanesa, ucałował je, a po przeczytaniu przytknął do czoła na znak posłuszeństwa wobec patriarchy. Zebrani zareagowali na to następująco: „Tunc statim sub-

⁹⁴ AGAD, AR, dz. II, nr 746. s. 1–2, List J. Nierody Borodawki do Krzysztofa II Radziwiłła, 28 kwietnia 1621.

⁹⁵ AGAD, AR, dz. II, nr 746. s. 1–2, List J. Nierody Borodawki do Krzysztofa II Radziwiłła, 28 kwietnia 1621, s. 1.

⁹⁶ AGAD, AR, dz. II, nr 745, s. 1–2, List H. Boreckiego do Krzysztofa II Radziwiłła, 28 kwietnia 1621.

⁹⁷ „W czem gdy syn i brat pokory naszej ociec Andrzej z niektórymi przedniejszymi wojska zaporoskiego rozmawiał, snadnie wyrozumieć mógł gotowość i gorliwość ich do wzięcia się o tę krzywdę. Ale, że posłali dopiero posłów do J.K.M. co się na osobliwej karcie Waszej K. Mości posyła. Za czym zaraz nastąpić nie mogąc odprawy i poselstwa przyniesione czekać postanowili” (AGAD, AR, dz. II, nr 745, s. 1–2, List H. Boreckiego do Krzysztofa II Radziwiłła, 28 kwietnia 1621, s. 3).

⁹⁸ List znajduje się w: ŁUKASZEWICZ 1842, s. 165–166.

⁹⁹ ŁUKASZEWICZ 1842, s. 166.

¹⁰⁰ ŁUKASZEWICZ 1842, s. 165–166.

lato in coelum clamore iurabant omnes se fide[m] suam antiquam defensorus až do gardła”¹⁰¹. W drugim dniu obrad przyjęto posła królewskiego, przed którym Kozacy wyrazili chęć służby pod sztandarami Rzeczypospolitej, pod warunkiem jednak spełnienia ich żądań dotyczących religii. Ukoronowaniem rady był wybór poselstwa do króla, w którym udział wziąć mieli Sahajdaczny, Kurcewicz i dwaj inni duchowni. Celem misji było uzyskanie zatwierdzenia metropolity i biskupów wyświęconych przez Teofanesa¹⁰². Fakt uczestnictwa Sahajdacznego w poselstwie do Zygmunta III potwierdził Borecki w liście do Krzysztofa Radziwiłła, w którym ponownie zwracał się do niego z prośbą o wstawiennictwo u króla w sprawach wiary¹⁰³. O udaniu się hetmana do Warszawy w celu podjęcia rozmów na temat m.in. zniesienia unii i wspomnianych uniwersałów królewskich Radziwiłła informował również protopop słucki Andrzej Mużyłowski w liście z 5 lipca 1621 r.¹⁰⁴

Rozmowy między reprezentacją kozacko-prawosławną a najwyższymi władzami Rzeczypospolitej, które toczyły się w lipcu 1621 r., zakończyły się połowicznym sukcesem. Król nie uznał wprawdzie nowej hierarchii, wstrzymał jednak egzekucję wyroków przeciwko wchodzącym w jej skład biskupom¹⁰⁵. Według relacji arcybiskupa gnieźnieńskiego Kozacy uzyskali również obietnicę utrzymania dotychczasowych praw „religii greckiej”¹⁰⁶.

Postulat uregulowania spraw religijnych znalazł się także wśród próśb Kozaków na sejmie 1621 r. Potencjalne związane z tym trudności dostrzegali kardynał Ludovico Ludovisi, który w instrukcji dla Cosmy de Torresa napisał: „Będiesz tedy JW. Pan miał do pokonania większe jeszcze w tej walce na przyszłym sejmie przeszkody, dla tego, że też sama potrzeba zjednania kozaków silniej jeszcze czuć się dająca w chwili zbliżającej się wojny tureckiej, większą liczbę posłów przechylili zapewne na ich stronę, i na ich żądania powolniejszymi uczyni”¹⁰⁷.

Wydaje się, że zarówno wstrzymanie wykonania uniwersałów skierowanych przeciwko biskupom prawosławnym, jak i prośba patriarchy Teofanesa o udział w walce z wrogami chrześcijaństwa były czynnikami, które w decydujący sposób wpłynęły na podjęcie przez Kozaków decyzji o wspólnym z wojskami Rzeczypospolitej powstrzymaniu armii tureckiej zmierzającej ku Chocimowi¹⁰⁸. Wśród licznych

¹⁰¹ ŁUKASZEWICZ 1842, s. 166.

¹⁰² ŁUKASZEWICZ 1842, s. 166.

¹⁰³ AGAD, AR, dz. II, nr 756, s. 1–2, List H. Boreckiego do Krzysztofa II Radziwiłła, 14 czerwca 1621.

¹⁰⁴ AGAD, AR, dz. II, nr 762, s. 1–3, List A. Mużyłowskiego do Krzysztofa II Radziwiłła.

¹⁰⁵ WÓJCIK 1961, s. 98.

¹⁰⁶ BKPAN, rkps 330, s. 782, Relacja arcybiskupa gnieźnieńskiego, 20 lipca 1621.

¹⁰⁷ *Relacje*, s. 124–125.

¹⁰⁸ Na temat udziału wojsk zaporoskich w bitwie chocimskiej vide: PAJEWSKI 1963, s. 70–85; SERCZYK 1984, s. 235–239; PODHORODECKI 1988, s. 105–135; BOREK 2001, s. 258–311; NAGIELSKI 2010, s. 142–147; NAGIELSKI 2016, s. 277–285; CAC 2012b (tam też zebrana literatura); BPEXYHEHKO 2013.

staropolskich opisów bitwy, podkreślających niebywałe męstwo walczących w niej Kozaków¹⁰⁹, na szczególną uwagę zasługuje relacja naocznego świadka wydarzeń — Joachima Jerlicza¹¹⁰. O jej wartości z punktu widzenia podjętego tematu decyduje fragment poświęcony zmaganiom wojska zaporoskiego w kontekście religijnym. Jerliczowi Zaporozcy jawili się jako wojownicy, których do boju zagrzewał sam Bóg: „Dziwna to i niewypowiedziana zda się, jako serca, sił i męstwa Pan Bóg ludziom tym przeciw nieprzyjacielowi chrześcijaństwa wszystkiego dodawał, iż się śmieie to rzecz może, że ledwoby i Wenetowie w murach swoich siedząc, takowy impet i strzelbę z dział nazbyt ogromną znieść mogli, co my za rowem jednym i kolasami znosili i wytrzymali”¹¹¹.

Wkład, który w zwycięstwo chocimskie wniosło wojsko zaporoskie, sprawił, że jeszcze w październiku 1621 r. Kozacy zwrócili się do króla nie tylko o zapłatę za udział w kampanii, lecz także o „uspokojenie religii greckiej”¹¹². W odpowiedzi na to pełnomocnicy Zygmunta III stwierdzili, że ponieważ monarcha nie czyni żadnych ograniczeń w sprawach wyznaniowych, również Zaporozcy „żadnego w tym ubliżenia i przedtym nie mieli i dalej mieć nie będą”¹¹³. Odpowiedź ta najwyraźniej nie okazała się zadowalająca, skoro na zwołanej w styczniu 1622 r. radzie Kozacy ponownie wystąpili w obronie Cerkwi, domagając się od króla zarówno usunięcia hierarchów unickich, jak i zatwierdzenia wyświęconych dyzunitów w 1620 r. Postanowili również wysłać na dwór jeszcze jedno poselstwo, które miało domagać się zadośćuczynienia ich postulatami religijnymi¹¹⁴. Sahajdaczny, w celu wzmocnienia stanowiska kozackiego, napisał list do Radziwiłła, w którym prosił go o wsparcie petycji skierowanej przez nich do króla. Z treści listu wynika, że hetman, wraz z całym wojskiem zaporoskim, poprosił króla o uwolnienie prawosławnych od duchowieństwa unickiego i o zatwierdzenie niedawno wybranej hierarchii: „aby tych — jak czytamy — kilku apostatów unitów zwadców i turbatorów naszych [...] znieść a nam wedle praw i używania naszego z wieków swoich duchownych posłuszeństwa Patriarchi Wschodniego pozwolić i tych nowo poświęcony przez wielbego Patriarchę Jerozolimskiego właśnie nam należnych pasterzów, ojca Boreckiego i ojca Smotrzyckiego i innych [...]”¹¹⁵. Sahajdaczny podkreślał jednocześnie, że speł-

¹⁰⁹ Należy wymienić m.in.: *Pamiętniki*, s. 7–31; JERLICZ 1835, s. 7–31; *Jakuba Sobieskiego Pamiętnik*, s. 22–78.

¹¹⁰ PERDENIA 1964–1965, s. 175–176.

¹¹¹ JERLICZ 1835, s. 13.

¹¹² *Козацька інструкція послам до короля, жовтень 1621 р.*, w: *Жерела* 1908, c. 251; TRE-TIAK 1921, s. 208–209.

¹¹³ *Informatia Panom Commisarzom lego Kr. Mci z strony zapłaty kozakom zaporozkim y dalszego służby ich postanowienia, we Lwowie XXVIII miesiąca października roku 1621 dana*, w: *Жерела* 1908, c. 254.

¹¹⁴ PIETRZAK 1987, s. 15–16.

¹¹⁵ AGAD, AR, dz. II, nr 804, s. 1, List P. Konaszewicza (Sahajdacznego) do Krzysztofa II Radziwiłła, 13 stycznia 1621.

nienie tych próśb będzie dla Kozaków największą zapłatą za ich udział w wojnie z Turkami oraz warunkiem dalszej służby dla Rzeczypospolitej¹¹⁶.

Odniesienia do spraw wyznaniowych, w tym m.in. powtórna prośbę o zalegalizowanie hierarchii wyświęconej przez Teofanasa¹¹⁷, odnajdujemy również w odpowiedzi Kozaków na instrukcję królewskich komisarzy, skierowaną do nich podczas trwania komisji kijowskiej w dniach 12–22 stycznia 1622¹¹⁸. Ponieważ efekt obrad nie okazał się dla strony kozackiej satysfakcjonujący, najprawdopodobniej już w lutym wysłała ona do Warszawy kolejne poselstwo, które miało ponownie domagać się realizacji postulatów przedłożonych królewskim komisarzom. Niestety rezultaty rozmów toczonych przed obliczem króla przez przedstawicieli Zaporozża nie są nam bliżej znane. Aleksander Gosiewski twierdził jednak, że posłowie kozaccy odjechali z Warszawy „dobrze ukontentowani”¹¹⁹, co mogłoby wskazywać na przychylnie ustosunkowanie się Zygmunta III do przedłożonych przez nich dezyderatów, wśród których znalazły się także te dotyczące kwestii religijnych. Niedaleka przyszłość pokazała jednak, że owa przychylność w żaden sposób nie przełożyła się na konkretne działania, które zapewniłyby Cerkwi przywrócenie jej dawnych swobód i praw.

Ukoronowaniem działalności Sahajdacznego na rzecz prawosławia był jego przedśmiertny list do Zygmunta III oraz jego syna Władysława z marca 1622 r. Umierający hetman prosił w nim, by już nigdy nie odrodziła się unia zniesiona dzięki wskrzeszeniu hierarchii duchowieństwa prawosławnego¹²⁰. Ponadto zwrócił się do jezuitów i całego Kościoła rzymskokatolickiego o nawracanie narodów, które porzuciły wiarę chrześcijańską, a przy tym o pozostawienie w spokoju jego współwyznawców: „А мы православный, древнихъ Святыхъ Апостолскихъ и Отческихъ преданій и догматовъ безъ жадной Унѣи и схизмы придержащися не от чаваемся нашего спасенія и блаженного живота вѣчного”¹²¹.

¹¹⁶ AGAD, AR, dz. II, nr 804, s. 2, List P. Konaszewicza (Sahajdacznego) do Krzysztofa II Radziwiłła, 13 stycznia 1621.

¹¹⁷ BCzart, rkp 966, k. 120v–121v, Kondycje wojska zaporoskiego do królewskich komisarzy, 13 stycznia 1622; edycja: БЕДРЖИЦЬКА 2006, s. 526–529.

¹¹⁸ Vide: BCzart, rkps 966, s. 119–123; BRacz, rkps 75, k. 173–180v, Komisja kozaków zaporoskich anno 1622.

¹¹⁹ AGAD, AR, dz. V, nr 4560/III, s. 48, List A. Gosiewskiego do Krzysztofa Radziwiłła, 14 marca 1622 r.; PIETRZAK 1987, s. 16.

¹²⁰ АОЮЗР 1865, с. 73, *Предсмертное письмо гетмана Войска Запорожскаго Петра Конашевича Сагайдачнаго къ Польскому королю Сигизмунду II и сыну его Владиславу*, март 1622: „Особливо Унѣя, за милостивымъ вашего найяснѣйшого королевского величества позволенемъ, теперь зъ Русѣ чрезъ святѣйшого Феофана, патриарху Терусалимского, знесенная, абы впредь въ той же Русѣ никогда не отновлялася и своихъ р говь не возносила”.

¹²¹ АОЮЗР 1865, с. 73, *Предсмертное письмо гетмана Войска Запорожскаго Петра Конашевича Сагайдачнаго къ Польскому королю Сигизмунду II и сыну его Владиславу*, март 1622.

Swoistym hymnem ku czci Sahajdacznego jest przywoływany już wiersz Kasjana Sakowicza, w którym odnajdujemy potwierdzenie wielkiej gorliwości religijnej hetmana kozackiego, dającej o osobie znać w bardzo wielu momentach jego bohaterskiego życia:

А кды якого мѣста въ Христіанствѣ досталь,
Теды Церкви въ покою оставляй! казалъ.
Смотрѣть якъ то Гетманъ былъ Благочестивый:
По звитязствѣ иамяталь на Станъ свой вѣтвивый,
Што му не належало, того ся не тыкаль¹²².

W innym fragmencie czytamy, że Sahajdaczny stał wiernie przy swojej wierze:

Й завше зь своимъ Войскомъ Кроля Пана просиль,
Абы Вѣру нашу Святую успокоиль.
Офѣрюючися му гамъ хентнѣй Служити,
Кгдыбы раниль Релію нашу успокоити:
Для которой, междуособная Война
Дѣтета межи людми, въ Панствѣ Кроля Пана,
Кгдыжъ за Вѣру готовъ есть Правый Христіанинъ
Умирати: а не дасться привести до новинъ.
А Кгды тую прозьбу Кроль зь Сенатомъ отпадалъ:
Тммъ часомъ Патріарха вчаспе къ намъ завиталь,
Зь Землѣ Святой Мѣста Іерусалима:
Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ Правдивая Вѣра.
Которого тогъ Г е т м а н ъ зь В о й с к о м ъ наведивши
Въ Кіевѣ, и поклонъ му достойный отдавши
Съ Православными, почаль Раду въ томъ чинити:
Жебы могли Пастырей Православныхъ мѣти
Въ Церкви своей, на мѣстцахъ Владыковъ Унѣтовъ,
Которыхъ маета Народъ патъ, за Езуитовъ:
Кгдыжъ Унѣяти зь ними едипомудрствують,
Всѣхъ подбита подь владзу Панѣ, усилиують.
Обравши теды згодне всѣ, зь Людей Духовныхъ,
Честныхъ Мужей, и въ Писмѣ бѣглыхъ, Особъ годныхъ:
Патріарсѣ Святому ихъ презентовали
О Посвяченя ихъ на Владыцтва, жадали.
А кды Святѣйшій Отець, зь Ексархомъ обачиль
Слушность въ жаданю. Особъ тыхъ Посвятите рачиль:
Іова Борецкаго, на Митрополію,
И Владыкъ, на каждого ихъ Епископію¹²³.

¹²² САКОВИЧ 1886, с. 30.

¹²³ САКОВИЧ 1886, с. 30–31.

Dopełnieniem służby hetmana pod sztandarem Cerkwi wschodniej było przekazanie przez niego półtora tysiąca złotych na rzecz szkoły istniejącej przy bractwie lwowskim: „на науку и на цвичене дѣтѣкъ Християскихъ, при церкви Успения Пресвятыя Богородицы, на выхованье бакаларовъ учоныхъ лекговаль, и вѣчными лѣты, на пожитокъ ихъ офѣроваль [...]”¹²⁴.

Dokonawszy tego, Sahajdaczny zmarł:

Маєтность свою роздаль, єдину на Шпиталѣ.
Другую zaś на Церкви, Школы, Монастырѣ.
Итакъ все спорядивши, живота докональ,
При Церкви Братской честно въ Кієвѣ поховань¹²⁵.

Powyższe rozważania umożliwiają nam wysunięcie kilku wniosków istotnych dla podjętego tematu. Po pierwsze niezaprzeczalny jest fakt, że w omawianym okresie wzrosła aktywność Kozaków na polu walki o przywrócenie Cerkwi prawosławnej należnych jej praw. Aktywność ta była wyrazem rozpoczynającego się procesu ewolucji dotychczas mało wyraźnej świadomości religijnej Kozaków, w wyniku którego stała się ona siłą coraz bardziej determinującą ich postępowanie. Po drugie związki Kozaczyzny z wyznaniem prawosławnym uległy w tym czasie umocnieniu dzięki udzielonemu jej upoważnieniu do odgrywania roli obrońców „starożytnej religii greckiej”, potwierdzonemu przez metropolitę nielegalnie wskrzeszonej hierarchii, ale także dzięki uczestnictwu w wydarzeniach roku 1620, będących również przeżyciem natury religijnej. Po trzecie wreszcie sformułowany przez Sahajdacznego moralny nakaz walki o przywrócenie Kościołowi prawosławnemu statusu sprzed 1596 r. na tyle głęboko utkwiał w umysłach Zaporozców, że także później starali się wypełniać go na miarę oczekiwań swego nieprzeciętnego przywódcy. Trzeba też podkreślić, że okres hetmaństwa Sahajdacznego miał niezmiernie ważne znaczenie dla procesu kształtowania się kozackiej świadomości narodowej, w czym — co warto raz jeszcze podkreślić — bardzo ważną rolę odegrało zaangażowanie się Zaporozców w walkę o należne Cerkwi prawosławnej prawa i wolności. Wydaje się, że bez ówczesnych bojowników o wiarę nie byłoby tych, którzy w 1648 r. stanęli na czele narodowo-wyzwoleńczej walki narodu ruskiego, stając się tym samym jego nową elitą polityczną.

¹²⁴ Условія, на которыхъ Митрополитъ Говь Борецкі й и Гетманъ Олифер, Голубъ, передають Львовскому Брацтву, какъ душен ри ка щики Гетмана Конашевича, отказанный послѣднімъ, въ пользу школь Львовскаго Брацтва, капиталъ, 24 іюня 1622, w: АЮЗР 1863, с. 269.

¹²⁵ САКОВИЧ 1886, с. 33.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], AR [= Archiwum Radziwiłłów],
dział II, nr 723, 741, 745, 746, 762, 756, 804; dział V, nr 4560/III
BCzart [= Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie], rkps 966
BKPAN [= Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk], rpkp 330
BRacz [= Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu], rpks 75

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- BOREK 2001 = Piotr Borek, *Ukraina w staropolskich dziuryszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001
CHODYNICKI 1934 = Kazimierz Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934
CHYNCZEWSKA-HENNEL 1979 = Teresa Chynczewska-Hennel, *Ostrogski Konstanty Wasyl*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Warszawa 1979, s. 489–495
CHYNCZEWSKA-HENNEL 1985 = Teresa Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985
CHYNCZEWSKA-HENNEL 1994 = Teresa Chynczewska-Hennel, *Spory wokół Unii brzeskiej (koniec XVI–XVII wiek)*, w: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, t. II, Warszawa 1994, s. 28–34
CHYNCZEWSKA-HENNEL 2002–2003 = Teresa Chynczewska-Hennel, *The Political, Social, and National Thought of the Ukrainian Higher Clergy, 1569–1700*, „Harvard Ukrainian Studies”, XXVI, 2002–2003, 1–4, s. 97–152
CHYNCZEWSKA-HENNEL 2019 = Teresa Chynczewska-Hennel, *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century*, w: Teresa Chynczewska-Hennel, *One World — Many Colours*, Kraków 2019, s. 29–47
DROZDOWSKI 2008a = Mariusz Drozdowski, współp. Teresa Chynczewska-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, Warszawa 2008 (Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa, I: *Społeczeństwo a polityka*), s. 176–177
DROZDOWSKI 2008b = Mariusz Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008
FRANZ 2006 = Maciej Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006
GOLDBLATT 1986 = Harvey Goldblatt, *Orthodox Slavic Heritage and National Consciousness: Aspects of the East Slavic and South Slavic National Revivals*, „Harvard Ukrainian Studies”, X, 1986, 3–4, s. 336–354
JABŁONOWSKI 1904 = Aleksander Jabłonowski, *Trehtymirów. Z powodu artykułu Włodzimierza Jarosza*, „Kwartalnik Historyczny”, XVIII, 1904, s. 487–490
JAKOWENKO 2011 = Natalia Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795*, tłum. Anna Babiak-Owad, Katarzyna Kotyńska, Warszawa 2011

- Jakuba Sobieskiego Pamiętnik* = *Jakuba Sobieskiego Pamiętnik wojny chocimskiej. Książ trójce*, przeł. z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla, Petersburg 1854
- JAROSZ 1903 = Włodzimierz Jarosz, *Legenda batoriańska. Krytyczny szkic z dziejów Zaporozża*, „Kwartalnik Historyczny”, XVII, 1903 s. 596–616
- JERLICZ 1835 = Joachim Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótkce (po krótkce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynej, Twórcę wszego(wszystkiego), Pana Wiekuistego 1620*, z rękopisu wyd. Kazimierz W. Wójcicki, t. I, Warszawa 1835
- KEMPA 1997 = Tomasz Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogiński (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997
- KEMPA 2002 = Tomasz Kempa, *Akademia Ostrogińska*, w: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, Białystok 2002 s. 55–79
- KEMPA 2003 = Tomasz Kempa, *Rywalizacja o Ławrę Peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku*, „Przegląd Wschodni”, VIII, 2003, 4 (32), s. 831–870
- KEMPA 2007 = Tomasz Kempa, *Wobec kontrreformacji: protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007
- KOHUT 1986 = Zenon E. Kohut, *The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding*, „Harvard Ukrainian Studies”, X, 1986, 3–4, s. 559–576
- KROLL 2013 = Piotr Kroll, *Kozaczyzna i społeczeństwo ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku — wzajemne wpływy i relacje*, w: *Spółczesność Staropolskie*, Seria Nowa, t. IV: *Spółczesność a wojsko*, red. Andrzej Karpiński et al., Warszawa 2013, s. 59–87
- KUMOR 1994 = Bolesław Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. Ryszard Łużny, Franciszek Ziejka, Andrzej Kępiński, Kraków 1994, s. 26–44
- LIKOWSKI 1907 = Edward Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907
- LIPIŃSKI 1912 = Waław Lipiński, *Szlachta ruska w przededniu powstania Chmielnickiego*, w: *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego*, red. Waław Lipiński, Kijów 1912, s. 130–134
- ŁUKASZEWICZ 1842 = Józef Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. I, Poznań 1842
- MAJEWSKI 1968 = Wiesław Majewski, *Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 484–486
- MIRONOWICZ 1997 = Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997²
- MIRONOWICZ 2001 = Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001

- NAGIELSKI 2010 = Mirosław Nagielski, *Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny hetman wojska zaporoskiego (zm. 1622)*, w: *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. Piotr Kroll, Mirosław Nagielski, Marek Wagner, Zabrze 2010, s. 130–150
- NAGIELSKI 2016 = Mirosław Nagielski, *Kozaczyzna zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, CXLIII, 2016, 2, s. 277–285
- OSADCZY 2019 = Włodzimierz Osadczy, *Unia triplex: Unia Brzeska w tradycji polskiej, rosyjskiej i ukraińskiej*, Radzymin–Warszawa 2019
- PAJEWSKI 1963 = Janusz Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1963
- Pamiętniki* = *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakuba Sobieskiego*, z rękopisów i druków mniej znanych zebrał Żegota Pauli, Kraków 1853
- PERDENIA 1964–1965 = Jan Perdenia, *Jerlicz (Irlicz) Joachim*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 175–176
- PIETRZAK 1983 = Jerzy Pietrzak, *Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983
- PIETRZAK 1987 = Jerzy Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm 1623 r.*, Wrocław 1987
- PLOKHY 2001 = Serhij Plokyh, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford–New York 2001
- PŁOCHIJ 2000 = Serhij Płochij, *Między Rusią a Sarmacją: „unarodowienie” Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w.*, w: *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. Teresa Chynczewska-Hennel, Natalia Jakowenko, Lublin 2000, s. 152–172
- PODHORODECKI 1988 = Leszek Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa 1988
- PRITSAK 1986 = Omeljan Pritsak, *Kiev and All of Rus: The Fate of a Sacral Idea*, „Harvard Ukrainian Studies”, X, 1986, 3–4, s. 279–300
- Relacje* = *Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864
- SEREDYKA 1988 = Jan Seredyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988
- SERCZYK 1984 = Władysław A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984
- SMOTRYCKI 1887 = Melecjusz Smotrycki, *Verificatia niewinności y omylnych po wszytkiej Litwie y Białey Ruśi rozśianych żywot y uczciwe cnego narodu ruskiego o vpad przypawić żrzdzonych nowin pod młościwą pańską y oycowska nawyższy y pierwszey po Panu Bogu narodu tego zacne[go] zwierzchności y brzegu wszelkiej sprawiedliwości obrone poddane chrześciańskie vprzătnienie*, w: *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, cz. 1, t. VII: *Памятники литературной полемики православных южно-руссцев с латиноунитатами*, Киев 1887
- SYSYN 1980 = Frank Sysyn, *Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement*, w: *Poland and Ukraine: Past and Present*, wyd. Peter J. Potichnyj, Edmonton–Toronto 1980, s. 58–82

- SYSYN 1982 = Frank Sysyn, *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XXVII, 1982, s. 67–92
- SYSYN 1986a = Frank Sysyn, *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690*, „Harvard Ukrainian Studies”, X, 1986, 3–4, s. 393–422
- SYSYN 1986b = Frank Sysyn, *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690*, „Europa Orientalis”, V, 1986, s. 285–310
- SYSYN 2012 = Frank Sysyn, *Ukrainian Nation-Building in the Early Modern Period: New Research Findings*, w: *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, red. Лариса Довга та ін., Київ 2012, s. 358–370
- TOMKIEWICZ 1939 = Władysław Tomkiewicz, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939
- TRETIK 1921 = Józef Tretiak, *Historia wojny chocimskiej*, Kraków 1921
- TYSZKOWSKI 1935 = Kazimierz Tyszkowski, *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618)*, Warszawa 1935
- TYSZKOWSKI 1936 = Kazimierz Tyszkowski, *Borodawka Nerodowicz Jakob (Jacko)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 342
- VL 1859 = *Volumina Legum*, wyd. Jozafat Ohryzko, t. III, Petersburg 1859
- WÓJCIK 1961 = Zbigniew Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961
- АОЮЗР 1865 = *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 2: 1599–1637, Санктпетербургъ 1865
- АЮЗР 1863 = *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, ч. 3, т. 1: *Акты о казаках (1500–1648 г.)*, Киевъ 1863
- БЕДРЖИЦЬКА 2006 = Агнешка Бедржицька, *Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, т. 252, 2006, с. 526–529
- БРЕХУНЕНКО 2013 = Віктор Брехуненко, „Дивна то і несказанна мужність...” *Козаки у Хотинській війні 1621*, Київ 2013.
- Документи 1998 = *Документи російських архівів з історії України*, т. 1: *Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр.*, упоряд. Леонтий Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Франк Сисин, Аркадій Турилов, Борис Флоря.– Львів 1998
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1909 = Михайло Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 7: *Козацькі часи — до року 1625*, Київ–Львів 1909
- ГУДЗЯК 2000 = Борис Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, перекл. Марія Габлевич, під ред. Олега Турия, Львів 2000
- Жерела 1908 = *Жерела до історії України–Руси*, вид. Археологічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 8, Львів 1908
- ЖУКОВИЧ 1904 = Платон Жукович, *Сеймовая борьба западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)*, т. II, Санкт-Петербург 1904
- ЖУКОВИЧ 1910 = Платон Жукович, *Протестация митр. Иова (Борецкого) и других западнорусских иерархов, составленная 28 апр. 1621 г.*, в: *Статьи по славяноведению*, вып. 3, ред. Владімир И. Ламанский, Санкт-Петербург 1910

- КОЯЛОВИЧ 1861 = Михайл Коялович, *Литовская церковная уния*, т. 2, Санкт-Петербург 1861
- Летописец 1848 = *Летописец Густынского Монастыря*, вид. Осипь Бодянский, в: *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских*, год третий, №8, Москва 1848
- ЛЕП'ЯВКО 1996 = Сергій Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996
- ЛЯХ 2002 = Сергій Р. Лях, *Сакович Касіян, в Українське козацтво: Мала енциклопедія*, ред. Федір Турченко, Київ 2002, с. 438
- МИЦИК 1996 = Юрій Мицик, *Два листи гетьмана Нероди (Бородавки)*, в: *Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, ред. Ігор Гирич, Львів–Київ–Нью-Йорк 1996
- МИЦИК, ХИЖНЯК 2002 = Юрій А. Мицик, Зоя І Хижняк, *Сагайдачний (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович* в: *Українське козацтво: Мала енциклопедія*, ред. Федір Турченко, Київ 2002, с. 436–438
- МИЦЬКО 1990 = Ігор З. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*, Київ 1990
- ПЛОХІЙ 1989 = Сергій Плохій, *Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.*, Київ 1989
- САС 1998, = Петро Сас, *Політична культура українського суспільства (кінець XVI–першополовина XVII ст.)*, Київ 1998
- САС 2006 = Петро Сас, *Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки*, Київ 2006
- САС 2010a = Петро Сас, *Витоки українського націотворення*, Київ 2010
- САС 2010b = Петро Сас, *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.)*, Біла Церква 2010
- САС 2012a = Петро Сас, *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний*, Київ 2012
- САС 2012b = Петро Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Біла Церква 2012
- САС 2020 = Петро Сас, *Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар*, Київ 2020
- СЕРГІЙЧУК 1994 = Володимир Сергійчук, *Козацтво і унія*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, ред. Ryszard Łuźny, Franciszek Ziejka, Andrzej Kępiński, Kraków 1994, s. 450–469
- ЧАБАНЕНКО 2002 = Віктор А. Чабаненко, *Київське Братство*, в: *Українське козацтво: Мала енциклопедія*, ред. Федір Турченко, Київ 2002
- ЧУХЛІБ 2012 = Тарас В. Чухліб, *Гетьмани України-Русі*, Донецьк 2012
- ШЕРЕР 1994 = Жан Б. Шерер, *Літопис Малоросії*, або *Історія козаків-запорожців та козаків України*, або *Малоросії*, пер. з фр. Віктор В. Коптілов, Київ 1994
- ЩЕРБАК 2000a = Віталій Щербак, *Формування козацької самосвідомості: (кінець XVI–перша половина XVII ст.)*, „Наукові записки НАУКМА”, т.18: *Історичні науки*, 2000, с. 50–55
- ЩЕРБАК 2000b = Віталій Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст.*, Київ 2000

The Cossacks and the Orthodox Church during the hetmancy of Petro Konashevych-Sahaidachny — the sources of the Cossacks national consciousness

In the article the author examines the attitude of the Cossacks towards the Orthodox Church during the hetmancy of Petro Konashevych-Sahaidachny. The introductory part of the article focuses on the considerations of the date on which the Cossacks joined the fight for the rights and freedoms of the Orthodox Church. The main purpose of these considerations is to indicate the moment from which the decision to participate in this fight became an independent, well-thought-out act. Therefore, it seems reasonable to distinguish two periods in the contacts between Zaporizhia and the Orthodox Church, and to demonstrate the differences between them, that is different degree of Cossack activity in engaging in the matters of faith. Consequently, the author describes the religious activity of the Cossacks from the end of the 1590s to the protest of 1610, and from the mid-1610s to 1622, including the moment when Sahaidachny was elected Hetman of the Cossacks. The paper proper focuses on presenting the role of the religious factor in the attitude of the Cossacks, from 1620, through the period of the Khotyn War, until the death of their leader. The author draws attention to the fact that the period of Sahaidachny hetmancy was extremely important for the process of shaping the Cossack national consciousness, in which a very important element was the Cossacks' involvement in the fight for the rights and freedoms of the Orthodox Church.

